

Niederhauser Emil

**A francia forradalom hármasszója
a 19. századi Kelet-Európában**

**The Triple Slogan of the French Revolution
in Eastern Europe in the 19th Century**

The first two of the triple slogan of the French Revolution, Liberty and Equality, had a big influence on the development of societies in the 19th century, the third however, Fraternity, could not make any practical impact on that. The First World War made radical changes in the preconditions of a further development and in accordance with that changes began a new era in the after-life of the french slogans: an ever bigger misuse of their original meaning.

Szabadság, egyenlőség, testvériség – a nagy francia forradalom óta nemcsak a francia köztársaság címerének a felirata, hanem a politikai gondolkodás kulcsszavainak együttese, amelyből messzemenő következmények fakadtak, eszmei iskolák, politikai pártok, elméletek alakjában.

A jelszó első két részének az értelmezése ma eléggé nyilvánvaló. És eléggé nyilvánvaló az is, hogy alaposabb utángondolás nyomán az első kettő összeférhetlensége egyértelmű lesz. A harmadik jelszóval már nehezebb mit kezdeni. Van olyan tiszteletlen felfogás, hogy a harmadik fogalmat egyszerűen azért függesztették hozzá az első kettőhöz, hogy meglegyen a megszokott hármasszó egység. Tisztelettelőbban a szolidaritásra szoktak utalni, az emberek együttérzésére, a kölcsönös tiszteletre, akár még egyéb hasonló értelmű erkölcsi normákra. Ám akármelyik értelmezést is vesszük elő, az első két fogalom átfogóbb érvényű és súlyosabb, mint a testvériség jelszója.

Persze lehet arra gondolni, hogy a hármasszó mellett a francia forradalom korának van még két büvös szava, amelyek ugyancsak sokféle jelentésben használhatók, és sok és több későbbi mozgalmak magyarázhatók belőlük. Ez a kettő a nemzet és a haza, alapjában véve rokon fogalmak, nemegyszer úgy gondolják, hogy a kettő akár fel is cserélhető. Más megközelítésben élesen elválík a két fogalom.

Ahogy a bevezetésben jeleztük, az elvont fogalmakból valóságos mozgalmak, ideológiák és pártok lettek. Nagyon leegyszerűsítve: a szabadságból a liberalizmus, az egyenlőségből a szocializmus, a nemzetből (vagy akár a hazából) a nacionalizmus. Nyilvánvaló, már a liberalizmus is eléggé sokjelentésű jelenség. Különböző, olykor akár egymással szemben is álló irányzatok tartották és tartják magukat liberálisoknak. Maga a kifejezés a 19. század első éveiből való, a spanyol politikában jelent meg először, innen terjedt a világon mindenütt.

A szocializmus még valamivel később vált egyáltalában ismert fogalommal, ma már tudjuk, igen sokféle a jelentése, hiszen a kezdeti utópista elgondolásoktól a kommunizmusig és annak szovjet megvalósításáig terjed a skála, de a mai nyugati szocializmus is ragaszkodik az elnevezéshez, már csak saját múltja iránti kegyeletből is.

Már ez a két fogalom is sokféle értelmezést tett és tesz lehetővé. A nacionalizmus még sokkal bonyolultabb összetételű. Mert először is feltételezi a nemzet létét. A nemzet pedig megint csak a sokféle értelmezéssel bíró szavak közé tartozik. Van, aki már az ókorban nemzetekről beszél (a nagy karriert befutott marxizmus alapító atyáitól sem volt ide-

gen ez a felfogás), van aki szerint a kapitalizmussal függ össze (ez lett a későbbi standard marxista dogma), van, aki ettől függetlenül is valahol a francia forradalom óta ismeretes társadalmi modellnek tekinti, van, aki egyszerűen csak elképzelt közösségnek, kitalált csoportosulásnak tartja, van, aki újkori jelenségként értelmezi, de bizonyos előzményeit a korai újkorban, sőt akár a középkorban is felfedezi. És ez még mindig csak a nemzet fogalma, Kelet-Európában a 19. században kétségtelenül sokat emlegetett fogalom. A nacionalizmusnak is sokféle értelmezése képzelhető el. Itt azonban két alapvetőt kell megkülönböztetni. Az egyik nacionalizmuson egyedül a nemzeti identitástudatot érti, tehát annak tudatát, hogy valaki milyen nemzethez tartozónak vallja magát. A másik a nemzet mint egység igénye valamiféle előnyös helyzetre, uralomra mások felett, területi hódításra, mások elnyomására. Ezt az utóbbit nyilván egyértelműen negatívnak kell tekinteni, az előbbit pedig semleges mozzanatnak. A kétféle (és még sok egyéb lehetséges jelentés) mind a mai napig egymás mellett él, sok vitára is ad okot, mert a vitakozó felek más és más értelmezését alkalmazzák.

Akár magát a forradalom hármas jelszavát, akár a belőle adható értelmezéseket nézzük, ezek nyugat-európai, jórészt francia és német eredete kétségtelennek tekinthető. A jelszavak, fogalmak, értelmezések Kelet-Európába is eljutottak. Mégpedig annak mindegyik területére, tehát Oroszországba és a Balkánra, vagyis az Oszmán Birodalomba is. Ennek a folyamatnak előzménye, hogy maga a felvilágosodás eszmeráramlata is eljutott már egész Kelet-Európába, szemben a korábbi, nyugati eredetű szellemi irányzatokkal a romantikától a barokkig, amelyek Kelet-Európának csak a Nyugattal érintkező és rokon struktúrájú területeire jutottak el. Az eljutás kifejezés persze ugyancsak értelmezésre szorul: a jelszavak és áramlatok eljutnak a kelet-európai társadalmak vezető elitjeihez, a politikai és a szellemi elithez. Jóval későbbi korszak fejleménye, hogy majd a szélesebb alsó rétegek is megismerhetik, hogy elterjedhet az előbb vagy utóbb általánossá váló alapfokú iskolahálózat révén.

A felvilágosodáshoz hasonlóan a keletre terjedés itt is könyvek, a sajtó révén ment végbe, továbbá utazások révén, akár úgy, hogy itteniek jutottak el nyugatra, akár úgy, hogy nyugatiak jártak erre. Az utazás, esetenként a tanulás nyugati egyetemeken már régóta ismeretes formának számított. A 19. század újdonsága, hogy az eleje (ha – jogosan – 1789-től számítjuk), az első negyedszázada a forradalomé és Napóleoné, amikor hirtelen a kapcsolatok igen szorosakká válnak. Hiszen egyrészt a francia katonák eljutnak Kelet-Európába, a napóleoni hadjáratok során többször is, a legmesszebbre tudvalóóleg 1812-ben. De francia tisztek járnak politikai megbízatásokkal a Balkánon, nemcsak az oszmán hadsereg kiképzésére, hanem hírszerzés céljából is. A negyedszázad végére pedig kelet-európai katonák jutnak el egészen Párizsig Napóleon üldözése során. A Habsburg-birodalom seregeinél még fontosabb ez az orosz katonák szempontjából. Persze elsősorban a tisztek, de voltaképpen a közkatonák is megismerkednek a nyugati helyzettel, az emberek mindennapjaival, amelyek egy, az otthoninál jóval magasabb szintet mutatnak be. Az egyik orosz tábornok meg is jegyezte, a legjobb volna a hazatérő katonákat belefojtani a tengerbe, mielőtt partra szállnak, mert egészen furcsa híreket terjesztenek majd otthon. De hát az ilyesfajta tömegmészárlás akkor még nem volt „divatban”, a tisztek és a közkatonák egyaránt hazajutottak, és beszámolhattak arról, amit láttak, tapasztaltak.

Eddig olyan eszmékről, jelszavakról, elméletekről volt szó, amelyek eljutnak Kelet-Európába. De mit is jelent Kelet-Európa éppen a forradalmi negyedszázadban? Három birodalmat, a Habsburgokét, a Romanovokét és az Oszmán-dinasztiáét. Három olyan birodalmat, amelyek rendelkeztek néhány hasonló jellemvonással ebben a korszakban. Az egyik ilyen az abszolutisztikus államforma. Nem érdemes ezen a ponton azon töpreng-

ni, hogy az oszmán birodalom esetében abszolutizmusról a szó európai értelmében beszélhetünk-e. Gondolatmenetünk szempontjából az a lényeg, hogy a társadalomnak, még a felső rétegekben sincs, vagy alig van beleszólása a birodalom politikájának az intézésébe. A másik igen fontos közös vonás, hogy mindegyik birodalomban sokféle etnikum él, és ezek körében ekkor indul meg az a folyamat, amelyet nemzeti megújulásnak, ébredésnek vagy újjászületésnek nevezünk manapság, de sok etnikum már akkor így emlegette a jelenséget. Az etnikumokat két nagy csoportra lehet osztani társadalmi struktúrájuk szerint, és ennek éppen a nyugati hatásra való reagálás szempontjából igen nagy a jelentősége. Az egyik csoport az, amelyben a népcsoportnak megvan a saját politikai elitje (akkor is így kell neveznünk, ha nincs olyan politikai fórum, ahol ez a politikai elit megnyilvánulhatna). A másik nagy csoport az, amelynek nincs ilyen politikai elitje. Az oszmán birodalomban jóformán csak ilyen etnikumokat találunk, talán a görögök kivételével. A Habsburg Birodalomban már jó néhány saját elittel rendelkező csoport van, és ezekről a központi hatalom, Bécs is tudomást szerez, számon tartja őket. Azért, mert bár a birodalom felül, Bécsben abszolutisztikus berendezkedésű, egyes országaiban és tartományaiban még működnek (úgy-ahogy persze) a rendi képviselők, bizonyos politikai fórumot is biztosítva az adott etnikum számára. Az itt fellépő politikai elitek kerültek a bécsi kormányzat látókörébe. Amelyek itt nem szerepelhettek, mert nem volt az etnikumnak politikai elitje, azokról a kormányzat nem is vett tudomást. Minthogy az Orosz Birodalomban csak orosz politikai elit létezik, amelynek persze nincs semmi önálló rendi szervezete, a kormányzat is csak erről vesz tudomást. Az ukránok és a beloruszok egyszerűen oroszoknak számítanak, a gyarmati területek más etnikumai pedig „másfajúak”, ahogy őket hivatalosan számon tartották, tehát valójában nem számítanak.

Nézzük meg egy kicsit közelebről, vajon mit jelenthettek a Kelet-Európába eljutott eszmék a 19. század első felében a három birodalomban? Tekintettel e társadalmak fejletlen állapotára, a gazdasági élet kezdetleges színvonalára (a korabeli Nyugathoz képest) világos, hogy a szocializmus kérdése ekkor még nem kerülhetett előtérbe. Még az eredeti jelszó, az egyenlőség sem. A társadalmon belül a rendi különbségek oly egyértelműek és megszokottak voltak, hogy az egyének egyenlőségének a kérdése fel sem vetődött. Annak ellenére egyébként, hogy az uralkodó vallások, akár a keresztény felekezetek, akár az iszlám, valamilyen formában hirdették az emberek egyenlőségét. Az etnikumok, vagyis a nemzetek egyenlőségének a kérdése egészen más értelmezést nyer, és a szabadsággal összefüggésben tudatosul.

Ez az a jelszó vagy fogalom, amelynek már ebben az időszakban van jelentése, mondanivalója Kelet-Európa számára. A szabadság ekkor már egyértelműen valamiféle politikai szabadságot jelent, az államon belül parlamentarizmust, egyéni szabadságjogokat, választásokat, politikai pártokat. Mindenekelőtt: valamiféle alkotmányos berendezkedést. Minthogy ennek léteznek előzményei a rendi szervezetben, tehát a Habsburg Birodalom egyes országaiban és tartományaiban is, e körben fogant meg az alkotmányosság gondolata mint politikai cél, amelyért harcba kell szállni. És ehhez a harchoz a rendi intézmények biztosítottak is bizonyos mozgásteret. Az alkotmányosság kivívása forradalmi módon, ahogy az 1789-ben Párizsban történt, sokáig szóba sem került, az erőszakos forradalmat a jakobinus diktatúra híre a felső rétegekben eléggé diszkreditálta, az alsóbbak meg semmit sem tudtak róla. A felsőbbiség iránti átlánosnak volt mondható.

A másik két birodalomban semmiféle rendi intézmény sem volt (a balti tartományok német intézményei elhanyagolható mennyiség az Orosz Birodalom egészéhez képest), így nem állt rendelkezésre legális fórum, bármiféle politikai harchoz. A kormányzat szí-

gorúan tiltotta akárcsak a kérdés említését is. Az Orosz vagy az Oszmán Birodalom alkotmányos átalakítása tehát ekkor nem került elő.

Csakhogy, ha a szabadság jelszava összbirodalmi méretekben nem jelent semmit, vagy nem is képzelhető el, itt van a nemzet jelszava, a nacionalizmus, a nemzeti öntudat kérdése, konkrétan a század első évtizedeiben az egyszer már említett nemzeti megújulás. Ez a mozzanat veti fel, nemzeti vonatkozásban, ha úgy tetszik, az egyenlőség kérdését is. A szabadság a soknemzetiségű birodalmakban a nemzetek szabadságát is jelenti, sőt elsősorban ezt, és nem az egyének szabadságát. Ebben a vonatkozásban a nemzetek voltaképpen egyenlőek, a szabadság mindegyiküket megilleti.

A század első felében a nemzeti szabadság elvének a kimondásáig jóformán mindenütt eljutottak Kelet-Európában. De kik voltak a hirdetőik? Az a néhány tucatnyi ember, jórészt értelmiségi, vagy ahol van, a politikai elit néhány messzibbre tekintő képviselője, akik szűk baráti körben, lehetőleg zárt ajtók mögött a fennkölt eszmén eltöprengenek ezen. A Habsburg Birodalomban éppen a rendi szervezet miatt a nemzeti szabadság a politikai elitek számára még nem számított elérendő célnak, hiszen úgy tűnhetett, hogy épenséggel rendelkeznek vele. Más volt persze a helyzet a politikai elit nélküli nemzetek esetében, de ezek ekkor olyan gyengék voltak még (gazdasági és politikai tekintetben egyaránt), hogy nem gondolhattak arra, hogy bármilyen mozgalmat indítsanak a meglévő hatalom, a birodalom ellen. Végül is, az egyéni szabadság kérdéseit sem lehetett megvalósultnak tekinteni, de e tilalom ellen sem indult meg mozgalom, még a forradalmi negyedszázadban sem: a lengyel felkelés 1794-ben még az előző eseményor, a Lengyelország felosztásainak következménye volt. A lengyelek segítséget kértek ugyan Párizstól, de nem kaptak, nemcsak a fizikai lehetetlenség miatt nem, de azért sem, mert nem tettek semmit a jobbágyokért.

A helyzet 1848-ban változott meg Kelet-Európa egyik alrégiójában, amely ekkor nagyjából a Habsburg Birodalmat jelentette, meg az ezen kívüli, porosz és orosz fennhatóság alatt lévő lengyel területeket. A lengyelek voltaképpen már valamivel korábban, 1846-ban el is kezdték mozgalmukat a Krakkóból kiinduló felkeléssel. Krakkó ugyanis a bécsi kongresszus rendelkezése szerint szabad város volt, mert nem tudtak megegyezni hovatarozásáról, így az egyetlen szabad lengyel területnek számított. Az emigráció innen szeretett volna az egész lengyel területre kiterjedő felkelést kirobbantani (az egész lengyel terület persze az ő elképzelésükben az első felosztás előtti országot jelentette). Ezt az osztrák haderő hamar leverte, a jobbágyok is szembefordultak földesuraikkal, pedig azok felszabadulást kínáltak nekik.

Ez végül is epizódnak bizonyult. De a párizsi forradalom nyomán a Habsburg Birodalom egyes fővárosaiban kitört mozgalmak összességükben forradalommá kovácsolódtak. Azt a forradalmat, amely megteremtette az alkotmányos szabadságot, felszámolta a jobbágyrendszert, vagyis a liberális elképzelések szerint meghozta a szabadságot. Meghozta, de kinek? Kétségtelenül a parasztoknak, akik az úrbéri viszonyok felszámolása után már nem is törődtek többé az eseményekkel. Nem hozta meg a szabadságot nemzeteknek, sem általában, sem az egyes népeknek. Valójában ők nem is akartak valamiféle teljes szabadságot. A cseh történetíró és politikus, a nemzet elismert vezére, František Palacký ebben a történelmi pillanatban nyílt levélben válaszolt a frankfurti német nemzetgyűlést előkészítő bizottságnak, amely őt is meghívta mint az egykori német-római birodalom egyik képviselőjét. Palacký a meghívást elutasította, mert ő úgymond szláv, cseh, nem német. Azt fejtette ki hosszan, hogy az oroszok és a németek közt sok kis nép él, ezek külön nem tudnak ellenállni egyiknek sem, a két szomszéd közül a veszélyesebb az orosz, mert az egyetemes birodalmat akar létrehozni. Ezért ezeknek a népeknek egye-

sültniük kell, ennek az egyesülésnek pedig természetes központja Bécs. Ha Ausztria nem volna, fel kellene találni. Végül is az egyes kis nemzetek az osztrák kormány mellé álltak, mert az kimondta a nemzetek egyenjogúságát. A magyar politikai elit erre az elhatározásra nem tudott eljutni, bár ugyancsak eredetileg a birodalom mellett foglalt állást. Az 1848 nyarán kibontakozó fegyveres harcban a honvédség végül vereséget szenvedett. A magyar nemzeti szabadság elveszett, de a Bécs mellé állt nemzeteké is, hiszen az 1849 márciusában meghirdetett alkotmányt a valóságban sohasem vezették be. Egy időre viszont az abszolutizmus, a kortársak és utókor egyaránt szerettek megfedkezni arról, hogy az alapvető változás mégis bekövetkezett, a feudális rendet felszámolták.

A Balkánon az Oszmán Birodalommal szemben ugyancsak nehéznek látszott a nemzeti szabadság kivívása. Különösen a század első felében, a szentszövetségi rendszer uralma idején. Ez a rendszer mindenütt a legitim uralkodó mellett foglalt állást. A legitim uralkodó pedig az Oszmán Birodalomban a szultán volt. Egy vonatkozásban azonban különbözött a többi európai legitim uralkodótól: nem volt keresztény. A balkáni népek viszont azok. Ez különös aspektust adott a helyzetnek. A szerbek már 1804-ben harcot indítottak, előbb csak a randalírozó janicsárok ellen, éppen a szultán mellett, azután már az oszmán uralom ellen. Az időzítés is jó volt: az éppen zajló orosz–török háború lehetővé tette az ideiglenes sikert, a fegyveres leverés után viszont egy újabb felkelés kikényszerítette a szerb terület autonómiáját a birodalmon belül (ez a mai szerb terület kisebb felét jelentette). Ez persze az oszmánok belső ügyének is tűnhetett.

Az 1821-ben megindult görög felkelés viszont, igaz, hogy sok év után, súlyos harcok árán, de végül a görög terület egy részének a teljes felszabadulásához vezetett. Az első pillanatban a Szent Szövetség hatalmai mind a görögök ellen fordultak, hiszen lázadónak számítottak, akik legitim uralkodójuk ellen harcolnak. Ezekre az esetekre találták ki a Szent Szövetséget. Csakhogy az angol kormány hamarosan rájött, milyen fontos stratégiai szerepe van a görög félszigetnek, és végül is az európai hatalmak biztosították a görög állam teljes szabadságát, éppen tíz évvel a felkelés megindulása után.

Ha a szerb felkelés esetében nem is volt egyértelmű, a görög eset világossá tette: az Oszmán Birodalommal szemben az egyes etnikumok számíthatnak az állami szuverenitás elnyerésére, ha legalább egy, de inkább több nagyhatalom támogatja ezt az igényt. A században később ez ilyen értelemben meg is valósult, önálló szerb és román, aztán – nagy sokára – bolgár és az utolsó pillanatban, 1912-ben albán állam is megalakult. Minden esetben a nagyhatalmak támogatásával, azok rendelkezése szerint, sőt még uralkodókat is ajándékoztak az új államoknak valamelyik kisebb dinasztiából. Csak a szerbek tartották meg a sajátjukat, mert nekik kettő is volt, akik egymást váltogatva regnáltak.

Sok évi előkészület, többféle, egymást keresztező próbálkozások után a Habsburg Birodalomban az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés hozta meg a nagy változást, a véglegessé lett alkotmányosságot, az osztrákok csalódását, hogy kimaradtak a német birodalomból, amely egységessé vált, a magyarok diadalát, hogy nemzeti igényeik zöme valóra vált, egyes nemzetek bizonyos fokú autonómiáját (horvátok, a lengyelek Galíciában, bizonyos értelemben akár a csehek is). A többiek megelégedhettek az általános liberális szabadságjogokkal, az első francia jelszó egyfajta megvalósulásával legalább is az egyének vonatkozásában.

A kiegyezés egy időre konszolidációt teremtett, s ez hamar gyors gazdasági fejlődést eredményezett. A nemzeti szabadság további kiterjesztését azonban a dualista rendszer megakadályozta, mert nem tette lehetővé a birodalom föderatív átalakítását, nem biztosította a benne élő nemzetek többségének a nemzeti szabadságát. Ez különben is problematikus volt azoknak a nemzeteknek az esetében, amelyek egy része a Monarchiával szom-

szédos és független államban élt, mint a szerbek vagy a románok. A dualizmus merev rendszere előbb vagy utóbb a legtöbb nemzetet szembeállította a meglévő állammal, legalábbis széles tömegeket is elidegenített tőle, még akkor is, ha érdemben mindenki megszokta Ferenc József patriarchális uralkodását. 1914-ig ez az állapot rendíthetetlennek tűnt, és elviselhetőnek is látszott rövid távon.

Az orosz rendszer nagyon sokáig még az oroszok számára is elviselhetetlennek tűnt, még az 1905-ös forradalom által létrehozott félalkotmányos változások után is. Az önálló államiság kérdése pedig még ebben a félalkotmányos rendszerben sem kerülhetett napirendre, erről a kormányzat gondoskodott. 1914-re tehát a liberális egyéni szabadságjogok nagyjából már mindenütt érvényre jutottak, még a maradék Oszmán Birodalomban is 1908-ban bekövetkezett az alkotmányos éra. A nemzet szabadsága azonban – érdemben voltaképp az oroszok kivételével – még csak távoli elképzelésnek tűnhetett, a balkáni országok kivételével. Azok meg kénytelenek voltak valamelyik nagyhatalom oltalma alá helyezkedni.

Ezek után nézzük, mi a helyzet az egyenlőség jelszavával? Amilyen mértékben terjedt a liberális rendszer Kelet-Európában, olyan mértékben tűnhetett úgy sokaknak, hogy az egyenlőség is megvalósult. Hiszen formálisan ez valóban bekövetkezett, a törvény előtt mindenki egyenlővé lett. Nyugaton persze a forradalmi negyedszázad után rövidesen kiderült, hogy ez nincs így. A valódi egyenlőséget még meg kell teremteni. A gazdasági fejlődés Angliából kelet felé terjeszkedve létrehozta a modern kapitalizmust, vele a munkásosztályt. És vele azt a nyughatatlan értelmiséget, amely a maga doktrinér módján számon kérte az európai fejlődéstől az igazi egyenlőséget, amelyet a megvalósuló szabadság éppen lehetetlenné tett. Ebből született meg nyugaton előbb az utópisztikus szocializmus, aztán a munkások szervezkedése, segélyegyletek, aztán megint csak a nyughatatlan értelmiség mozgalma, amelyet majd legnagyobb hatású képviselője után marxizmusnak fognak nevezni. Vele az osztályharc felfedezése, a társadalom egészen másfajta víziója, mint amelyet az első jelszó nyomán kezdtek megvalósítani. Az egyenlőség profétái idővel vagy lecsillapodtak és politikai szervezkedésbe kezdtek (így jöttek létre a munkáspártok), vagy türelmetlenségükben a terrorhoz folyamodtak, ám ez sem oldotta meg az egyenlőség problémáját. 1914-ig még nyugaton sem valósult meg az egyenlőség ügy, ahogyan azt a század elején, a forradalmi negyedszázad után elképzelték.

Az csak természetes, hogy a második jelszó kiteljesedése Kelet-Európában még később indult meg, mint az első. Mert egyrészt a korabeli Kelet-Európában a gazdasági helyzetnek megfelelően a munkásosztály jóval később és lassabban alakult ki. Persze, a nyugat-európai országokban sem szerveződött mindenféle nagy létszámú munkásosztály, hanem csak kisebbség maradt. Keleten még inkább. Igaz, hogy itt, éppen az elkésett és sajátos fejlődés miatt sokkal inkább koncentráltabb, mint nyugaton. A Habsburg Birodalmon belül, a cseh tartományokban, Oroszországban néhány területen (a két főváros, a lengyel területek, az Ural, a Don–Donyec környéke) nemegyszer olyan nagy tömegű munkásságot teremtett kis területen, üzemi méretekben, amilyen még nyugaton is ritkaság volt. A századfordulóra az oroszországi munkásosztályon belül a többség a nagy üzemekben tömörült, ahol ötszáznál is több volt egy-egy üzemben a munkások száma. És itt is, meg a Monarchiában is ennek a munkásosztálynak megvolt az a sajátossága, hogy etnikailag heterogén volt, vagyis a marxista felfogás nemzetközössége szempontjából egyenesen ideális volt a helyzet. Az egyformán kizsákmányolt munkások természetesen együtt fordulnak majd kizsákmányolóik ellen, az elavult etnikai különbségüktől függetlenül.

Mielőtt rátérnénk erre a témára, egy szót kell szólni a balkáni országokról. Itt a gazdaság még olyan elmaradott szakaszban volt, hogy munkásosztályról érdemben aligha le-

hetett beszélni. Belgrádban, az egyik önálló állam fővárosában 1900 táján fél kézen meg lehetett számolni azt a néhány gyárat, amely itt működött. Az alrégió egyéb területein is hasonló volt a helyzet.

Ez persze mit sem változtatott azon, hogy itt is megvolt az a nyughatatlan értelmiség, amely meg akarta szervezni a mozgalmat. Ez a mozgalom itt is elsőrendűen értelmiségi passzió volt, mint nyugaton is a kezdeti időkben. Minthogy nyugaton a század vége felé már megszerveződtek a munkáspártok, még ha messze nem is fogták össze egyelőre a munkások egészét, ez az értelmiség úgy látta, hogy Kelet-Európa sem maradhat el. (Persze nem Kelet-Európában gondolkodtak, ez a történész utólagos hozzájárulása.) Vagyis ha volt angol, német, francia munkáspárt (utóbbiból olykor kettő is), akkor ezeket a pártokat itt is létre lehet hozni.

A Habsburg Birodalom volt az, amelynek az alkotmányos rendje végül is lehetővé tette a formális politikai pártok létrehozását. Ehhez persze nem csekély hatósági ellenállást kellett leküzdeni, de az 1890-es évekre végül is létrejött a munkáspárt. A II. Internacionálé útmutatásai értelmében egy államban egy párt alakult, tehát külön az ausztriai és külön a magyarországi. De Horvátország különállása miatt létrejött egy horvátországi is, amelynek a társadalmi háttere majdnem olyan csekély volt, mint a balkáni államokban.

Egy ország – egy párt, ez a képlet a Monarchia két felében egy ideig be is vált. Magyarországon a horvátok kiválásával még könnyebben ment a dolog, mert a munkásosztály Budapesten és néhány más városban vagy bányavidéken élt, ennek megfelelően a természetes asszimiláció elég hamar megtette itt a magáét. A szociáldemokrata párt vezetősége ugyan sohasem mondta ezt ki, de valójában ezt tartotta a dolgok természetes rendjének, csak közvetlenül az első világháború előtt kezdett azon gondolkodni, hogy nemzetiségi szekciókat lehetne létrehozni, ez még nem zavarná az egy ország – egy párt elvét. Egy nemzetállamban – és nemcsak a magyar politikai elit tartotta Magyarországot nemzetállamnak –, ez rendjén való törekvésnek számít.

Persze más volt a helyzet a ciszlajtán (ausztriai) területen. Itt a német nyelvű munkásság mellett párhuzamosan létrejött egy cseh nyelvű, a lengyeleknél csak később, hiszen Galiciában alig volt ipar, de az értelmiség itt is mozgolódott és követelte a saját munkáspártot. A nemzeti mozzanat tehát előtérbe nyomult, elvben ugyan nem oszlott fel az ausztriai szociáldemokrata párt, de ezen belül megalakultak a nemzeti pártok, a cseh-szláv (kissé a szlovákok felé kacsintva), meg a lengyel, persze egy szlovén is. Az osztrák párt kongresszusai már majdnem az Internacionálé kongresszusaira emlékeztettek, de nem is hívták össze sűrűn. A párt vezetői is tisztában voltak a nemzeti mozzanat jelentőségével, ezt próbálták megoldani a területi autonómia helyett a kulturális autonómia lehetőségét felvetve, amely megoldotta volna a vegyes települések problémáját. (Lenin majd nagyon fog haragudni ezért.)

Bármennyire is gyenge volt, enyhén szólva, a munkásosztály a Balkánon, az itteni értelmiség mégsem maradhatott el aktivitásban a többitől. Az északi szomszédoknál valamivel ugyan később itt is megalakultak a szociáldemokrata pártok. Hogy mennyire értelmiségi divat volt ez, jól mutatja a román szociáldemokrata párt szerepe, amelyet az 1890-es évek elején hoztak létre értelmiségiek, néhány év múlva meg is szüntették, és a pártvezérek zöme a liberális pártba ment át. A tényleges munkásmozgalom valamelyes megerősödése vezet majd itt közvetlenül a háború előtt a munkáspárt megalakulásához, persze itt is az előzetes spontán formák, érdemben a szakszervezeti mozgalom talaján. A Balkánon tehát még egyértelműbb az értelmiség szerepe a munkáspártok létrejöttében.

Világos, hogy Oroszország sok szempontból a balkáni országhoz hasonló helyzetben volt a munkásosztály imént említett erőteljes koncentrációja ellenére. Nyilvánvaló, hogy

itt is az értelmiség kezdte a mozgalmat szervezni. Ez az (oroszból) értelmiség azonban komolyabb előzményekre tekinthetett vissza, mint a balkáni, elődei a nemesség közül kerültek ki, akik nem találták helyüket a társadalomban, a „felesleges emberek” voltak ők. Ennek megfelelően viszont, és minthogy világosan látták, az Orosz Birodalomban a mindent elszóró többség a parasztság, amely 1861 után szabadult fel jobbágyi helyzetéből, de még nem lett teljesen önálló és szabad, ezért a korai mozgalmat a néppel, vagyis a paraszttal próbálták megvalósítani.

Szokták azt is emlegetni, hogy az orosz nemesség 1762-ben megszabadult a kötelező állami szolgálat alól, ennek a helyébe került nála a nép szolgálata, vagyis modernbb viszonyok között már valamiféle politikai mozgalom a szabadság és az egyenlőség elérésére. Összefüggött a mozgalom kezdete persze az 1861-es jobbágyreform negatív vonásaival, a parasztek feletti hatalom fenntartásával, az egyéni tulajdon helyett az obszcina tulajdonjogával. A mozgalom hamarosan a narodnyik nevet kapta, az orosz narod szóból, amely népet jelent, szemben más szláv nyelvekkel, ahol ez jelenti a nemzetet a szó modern értelmében. Volt egy jelszavuk is, Ogarjov fogalmazta meg először: mit akar a nép? Földet és szabadságot (zemlja és volja a megfelelő orosz szavak). A mozgalomnak támadt hamarosan néhány prófétája, akik megint csak az értelmiség kötelességét emlegették a néppel szemben, amely eltartja őket. Az utópikus szocializmus hatása alatt állóknak vallották magukat, a legtöbben szocialistáknak, és ez hamarosan a marxista elméletet is jelentette.

„A nép közé járás” lett a mozgalom jelszava, és a nép természetesen a parasztekot jelentette, és lakhelyüket. Az 1870-es évek dereka volt a virágkor, a diákok mesterségeket tanultak, hogy így is segítsék a parasztekot. Fehér kezűkről azonban többnyire felismerték, hogy nem a népből valók, sokszor éppen a parasztek adták őket rendőrkézre. 1878-ban a mozgalom ketté is szakadt. Az egyik rész megmaradt az anarchista módszerek, a merényletek mellett, a narodnaja volja (népszabadság) nevet vették fel, még nagy jövőt várt rájuk 1914-ig. A másik csoport a „fekete földosztás” nevet választotta. Ez egyrészt az illegitimitást jelentette (a fekete), másrészt az igényt a teljes paraszti tulajdon elérésére. Mindkét irányzat persze továbbra is Marxot tekintette mesterének.

II. Sándor császár ellen több merényletet is megkíséreltek, sikertelenül. 1881 elején végre meg tudták ölni egy bombával. Csakhogy a rendszer ettől nem omlott össze, sőt a megtorlás még súlyosabb lett. A narodnyikok ekkor fordultak azzal a kérdéssel Marxhoz, hogy ha a szocialista átalakulás csak fejlett kapitalista körülmények közt indulhat meg, akkor most az ő feladatuk, hogy elősegítsék ezt a kapitalista fejlődést? Marx sokat töprengött a válaszon, hiszen nem akarta kiábrándítani követőit. Mintegy tucatnyi választ fogalmazott meg, olykor nagyon hosszúakat is. De végül csak az egyik rövidet küldte el, azzal a dodonai válasszal, hogy ha a szocialista forradalom győz nyugaton, akkor Oroszországban az átalakulás az obszcina alapján mehet majd végbe. Az obszcinát, vagyis a faluközösséget tekintették sokan úgy, mint a szocializmus alapját Oroszországban.

A fekete földosztás vezetői, köztük Plehanov, hamarosan a marxista szocializmust választották, ennek megfelelően élesen elítélték a merényleteket, az anarchista módszereket. Persze az orosz viszonyok mellett legális munkáspártot 1905-ig nem tudtak létrehozni, az illegitimitásba szorultak, meg külföldön szervezkedtek, előszeretettel Svájcban, ahol minden országból összejöttek az emigráns forradalmárok. A népszabadság híveiből viszont egy másik illegális párt jött létre, a szociálforradalmárok pártja, az orosz kezdőbetűkből képzett „eszter” névvel. Ez a mozgalom is természetesen marxistának tekintette magát, bár továbbra sem riadt vissza a merényletekről. És éppen a hazai munkásosztály csekély száma miatt nem tett különbséget paraszt és munkás között. A legalitásban nagy

tábort tudott szerezni, a paraszti származású katonatisztek mind ehhez a párthoz húztak, és a századforduló után már ők tették ki a többséget a tisztikaron belül.

A szocialisták is két részre szakadtak 1900-ban, persze külföldön. A radikális kisebbség a kongresszus egyik napirendi pontjánál többséget kapott, ettől kezdve nevezték magukat bolsevikoknak, ezzel többségüket és fölényüket hangoztatva. Amikor szabaddá vált a szervezkedés, a velük szembenállók, akik elfogadták a mensevik jelzõt, mert kevéssé törődtek a szociálpszichológiai tényezőkkel, mint Lenin, a többséget jelentették. Az archaikusabb viszonyok miatt persze ők sem léptek még arra az útra, mint a Habsburg Birodalom szociáldemokratái, akik továbbra is harcosan forradalmiaknak tekintették magukat, de valójában már kezdték követni a nyugati szociáldemokrata és szocialista pártokat, elsősorban a németországit. Szavakban ez a szárny is még nagyon harcoss volt, de valójában már jólfésült parlamenti párttá változott, sőt a háború előtti utolsó birodalmi gyűlési választásokon már megkapta a relatív többséget. Valahol itt kezdődött el az a fejlődés, amelyből majd a második világháború után, sok kerülőútta, a népjóléti állam kerül ki mint cél, és ezt átmenetileg el is éri. A Monarchia szociáldemokratái is ezen az úton indultak el.

A Balkánon még 1900 után is a középkoriakra emlékeztető parasztháborúkkal találkozhatunk (1907 Románia), az értelmiségi vezetők a nyugati pártok felfogásához ragaszkodtak, hiszen maguktól mit tudtak volna kezdeni a szocializmus jelszavaival. De megmaradtak szocialisták ők is. A cél tehát továbbra is a második forradalmi jelszó megvalósítása maradt.

Hadd jegyezzük meg mintegy mellékesen, hogy eddig többféle társadalmi osztály kivánságairól vagy szervezkedéseiről esett szó, de a parasztság többnyire kimaradt a leltárból. Lehetne azt mondani, hogy a narodnyikok képviselték őket. De ők is meg folytatóik, az eszerek ugyancsak szocialistának, vagyis marxistának tartották magukat. A századfordulóra majdnem mindenütt megjelentek parasztpártok is, a legjellegzetesebb a Bolgár Népi Földműves Szövetség, amely nagyon tudatosan paraszti volt, igényt tartott a kormányzásra azon az alapon, hogy az ország nagy többségét a parasztek teszik ki. Az eszerek ugyancsak bizonyos mértékig egy parasztpárt szerepét is betöltötték. A jelentős politikai tevékenység azonban majd a két világháború közti korszakban bontakozik ki.

Az egyenlőség jelszavát tehát elvben még mindig a munkáspártok tekintették a magukénak. Esett már szó arról, hogy ez a munkásosztály, akár a Habsburg Birodalmat nézzük, akár az orosz, soknemzetiségű, vegyes nemzetiségű összetételű, ami nyilván kevéssé az alapító atyák által meghirdetett internacionalizmusnak. Valójában viszont ennek éppen az ellenkezője következett be. Ausztriában az osztrák szociáldemokrata párton belül ment végbe a nemzeti elkülönülés (hamarosan a szakszervezeti mozgalmon belül is, amit a II. Internacionálé vezetői csak fejcsóválva vehettek tudomásul). A Balkánon létrejött munkáspártok amúgy is sokkal inkább értelmiségiek, mint munkások pártjai, hamarosan beleilleszkedtek a nemzeti környezetbe, a nemzeti feladatokra, saját nemzetállamuk érdekei mellett álltak ki nem is egyszer.

Az orosz munkásmozgalomban kissé más volt a helyzet. Még a mensevikek sem hallgattak szívesen nemzeti jelszavakat, hiszen az ellenséges burzsoá fecsegés volt, a bolsevikok pedig végképp vérre menően harcoltak mindenfajta nacionalizmus ellen, deklarálta elsősorban éppen az orosz nacionalizmus ellen. Csakhogy éppen a bolsevikok feje, Lenin, aki olyan hevesen elítélt minden sovinizmust, a nemzeti mozzanatot legfeljebb a Balkánon tűrte meg az ottani háború idején (mert minden háború elősegíti a forradalom győzelmét), éppen a győzelemre való tekintettel egyre gyakrabban hangoztatta, hogy a nemzeti önrendelkezési jog természetesen nagyon fontos, alapvető dolog, csakhogy

mégis alá kell rendelni ezt is a forradalom érdekeinek, az pedig megköveteli a minél nagyobb államot, mert azon belül bontakozhat ki a munkásosztály forradalma. Vagyis – együtt kell tartani az Orosz Birodalmat, mert akkor győzhet a forradalom. Egészen együtt tartani csak a forradalom győzelme után néhány évtizeddel sikerült, de a forradalom kétségtelenül győzött.

Ha őszintén végiggondoljuk az eddig felvázoltakat, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a kelet-európai munkásmozgalom is valahol a nemzetállam eszménye felé indult. Ha az eredeti kérdésfelvetéshez térünk vissza, kétségtelen: az egyenlőségtől eljutott a szabadságig, persze a nemzeti szabadságig. Ez volt benne a modern.

A merényletek, II. Sándor meggyilkolása, Szergej nagyherceg moszkvai főkormányzó darabokra szaggatása egy bomba által, aztán az időszak végén Ferenc Ferdinánd halála – ezek már egyenesen a 21. századba mutattak, bár épp ezek a merényletek még nem a teljesen ártatlan kívülállók ellen irányultak.

A szabadság és egyenlőség jelszava továbbélt, a harmadikkal továbbra sem volt mit kezdeni. Az első világháború gyökeresen megváltoztatta a további fejlődés előfeltételeit. A francia jelszavak utóéletében is újabb korszak kezdődött, a még nagyobb visszaélés a jelszavak eredeti tartalmával. Ez azonban már egy másik történet.